

πηδήση τὰ ἰδιαίτερα στοιχεῖα τῆς ἐμπειρίας χάριν τῶν γενικῶν κρίσεων. Θὰ ἐγκαταλείψῃ μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὴν σπουδὴν τῶν κοινωνικῶν ζητημάτων εἰς τὴν μεταβλητὴν των διαστάσεων, διὰ νὰ δηλώσῃ «τὰ ἀεὶ ὡσαύτως κατὰ ταῦτὰ ἔχοντα»¹. Ἡ *propositio universalis* θὰ ἐξουδετερώσῃ τελικῶς τὴν ἠθικὴν χάριν τῆς ὄντολογίας παρὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Ἀριστοτέλους νὰ προσγειώσῃ τὴν ἔρευναν εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐνώπιον τοῦ συντριβομένου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἦτο ἐνδεχόμενον «καὶ ἄλλως ἔχειν»². Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὰ θέματα τῆς συλλογικῆς ζωῆς μὲ δυσκολίαν συνοψίζονται εἰς μίαν ἀπλὴν πρότασιν διὰ τὴν ἀνομοιότητα «τῶν τε ἀνθρώπων καὶ τῶν πράξεων» καὶ διὰ τὸ «μηδέποτε ἡσυχίαν ἄγειν τῶν ἀνθρώπων»³, ἔμειναν βασικῶς ἐκτὸς προσοχῆς. Ἡ Σοφιστεία βεβαίως θὰ σπουδάσῃ τὰ κοινωνικὰ θέματα, διὰ νὰ δείξῃ ὅμως τὸν συμβατικὸν των χαρακτῆρα, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ χωρὶς ἀντίδρασιν ἢ μεταπολίτευσις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ ὑποτιμηθοῦν ἀκόμη περισσότερο τὰ μεταλλακτικὰ στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς συνυπάρξεως καὶ ἡ ἐπιστήμη θὰ ζητήσῃ τὸν ἀμετάβλητον παράγοντα ὑπὸ τὰ ἐμπειρικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα θὰ χάσουν μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου τὴν ἀρχικὴν των περιωπὴν.

Τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν ὑπεβοήθησεν ὁ γραπτὸς ὀρισμὸς τῶν «φθειρομένων» ὁμοειδῶν ἀντικειμένων τοῦ ἐμπορίου, ἢ κυκλοφορία (εὐτελῶν) κερμάτων ἀντικρυσματικῆς ἀξίας καὶ ἀργότερον ἢ προσπάθεια τῆς στηρίξεως τοῦ (ἀνατρεπομένου) πολιτικοῦ κόσμου διὰ τῆς ἐξιδανικεύσεως τῶν καταστατικῶν του ὄρων. Εἰς τὴν ἀφετηρίαν ὅμως τῆς ἐξελίξεως εὐρίσκεται ἡ τιμὴ, τὴν ὁποίαν ἀπέδωσεν ἡ κοινὴ γνώμη ἐντὸς τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ πρόσωπον ἐναντίον τελικῶς τῶν ἰδικῶν τῆς ἀπαιτήσεων. Ἐὰν ὁ Ἡσίοδος συνεβούλευε τὸν ἀδελφόν του νὰ προσέχῃ τὴν κριτικὴν τῶν ἄλλων, διότι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τὸν βλάψῃ («δεινὴν δὲ βροτῶν ὑπαλεύεο φήμη»)⁴, ἀπεδείκνυεν, ὅτι ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος π.Χ. ἡ ἀποψις τῶν πολλῶν δὲν καθώριζεν ὁπωσδήποτε τὴν πράξιν, ὅτι δηλαδὴ τὰ κριτήρια τῆς συμπεριφορᾶς ἦσαν ἐκτοκτε ὑποκειμενικοῦ χαρακτῆρος. Ἐκ τῆς ἀντιθέσεως αὐτῆς μεταξὺ κοινωνικοῦ αἰσθητηρίου καὶ ἰδιωτικῆς γνώμης τὴν νίκην ἀπέσπασεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ ἄτομον. Εἰς τὸν ἀγῶνα τῶν ἀστῶν ἐναντίον τῶν ἀριστοκρατικῶν προνομίων, διὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχε λογικὴ ἐξήγησις, κατερρίφθησαν ὅλα τὰ (φυλετικά ἢ θρησκευτικά) ἐρείσματα τῆς ζωῆς, τὰ ὁποῖα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παρουσιάσουν γενικὸν χαρακτῆρα. Ὅσοι ἐπομένως

1. Πλάτωνος, Φαίδωνος 80 A/B.

2. Ἀριστοτέλους, Περὶ ψυχῆς Γ' 10 (p. 433 a 29/30), Ἠθικῶν Νικομαχεῖων Ζ' 5 (p. 1140 a 31/32, 35, 1141 b 11).

3. Πλάτωνος, Πολιτικοῦ 294 B.

4. Ἔργων 760.

ἦσαν εἰς θέσιν νὰ παραστήσουν τὴν ἀπόψιν των ὡς καθολικὴν ὑπόθεσιν, ἀπεκαλύφθησαν αὐτομάτως ὡς ὁδηγοὶ τῆς ζωῆς. Ἐὰν ὁ Ἡσίοδος δὲν ἐξεπροσώπησε μίαν ὠρισμένην αὐθεντίαν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν θείων καὶ τὴν προσπάθειαν τῆς διαμορφώσεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, προέβαλε τὴν ἀξίωσιν τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας τοῦ κόσμου βασιζόμενος εἰς τὴν λογικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν του κρίσιν.

Τὸ πρᾶγμα θὰ ἦτο ἀδιανόητον, ἐὰν ὁ ἄσημος βοσκὸς τῆς Βοιωτίας ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ θάρρος νὰ χλευάσῃ τοὺς συναδέλφους του («ποιμένες ἀγραυλοὶ, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον»¹), δὲν ἦτο βέβαιος διὰ τὴν ἀπήχησιν τῶν θεωριῶν καὶ τῶν παραινέσεών του διὰ τῆς τέχνης τοῦ λόγου. Ἐὰν ἐπιχειρῇ «νὰ ἐπηρεάσῃ ἀμέσως τὴν ζωὴν», δὲν μαρτυρεῖ μόνον τὴν συγκριτικῶς πρὸς τὴν κοινότητα «ὑπερτέραν ἰδικήν του σύνεσιν»², ἀλλὰ καὶ τὴν πεποίθησιν, ὅτι μεταξύ τῶν συμπολιτῶν του ἡ πειθὴ εἶναι συνάρτησις τῆς ποιότητος καὶ τοῦ εἴδους τῆς ἐκφράσεως. Ἐὰν ἀργότερον ὁ Φωκυλίδης θὰ ἐρωτήσῃ,

«τί πλέον γένος εὐγενές εἶναι
οἷόν οὔτ' ἐν μύθοισ' ἔπεται χάρις οὔτ' ἐνὶ βουλῇ»³,

θὰ ἐπικυρώσῃ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν μετάθεσιν τῆς προσωπικῆς ἀξίας ἐκ τῶν κοινωνικῶν συμβάσεων εἰς τὸν τρόπον τῆς παρουσιάσεως τῶν γεγονότων. Ὡς ἀλληγορία διὰ τὴν αἰσθητοποίησιν ἠθικῶν αἰτημάτων⁴ καὶ ὡς στοιχειώδης δικανικὴ ἐπιχειρηματολογία⁵ ἡ ποίησις παρουσιάζεται ἀπὸ τοῦ Ἡσιόδου καὶ ἐξῆς ὡς πολιτικὴ δύναμις διὰ τὴν ἀνασύνταξιν τῆς κοινωνίας.

Ὅσον λοιπὸν ἀνεπτύσσετο εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ ἀστικὸς βίος, τόσον τὰ σημαντικώτερα ζητήματα τῆς ὑπάρξεως ἔδωσαν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐξαρτῶνται βασικῶς ἐκ τῆς ρητορείας. Ἡ πνευματικὴ αὐτὴ κατεύθυνσις, ἡ ὁποία ἐτόνισε τὴν παιδευτικὴν ἀξίαν τοῦ λόγου, ὥστε ἡ θεωρητικὴ σκέψις εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς διάστασιν νὰ δημιουργῇ, ἀντὶ νὰ ἐξηγῇ ἀπλῶς τὰ δεδομένα τῆς συμβιώσεως, εἶχε θετικὴν σημασίαν, μόνον ἐφ' ὅσον οἱ μέτοχοι τοῦ κράτους ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἔχουν προσωπικὴν ἐποπτεῖαν τῶν συλλογικῶν ὑποθέσεων. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ὅμως οἱ ἀμέσως ἐνδιαφερόμενοι ἔπαυ-

1. Θεογονίας 26.

2. W. Jaeger, *Paideia*, ὡς ἀν. σ. 111.

3. Ἀπόσπ. 3 (Diehl).

4. Πρβλ. M. Puelma, *Sänger und König* («*Museum Helveticum*», Basel / Stuttgart XXIX τόμ. 1972, σ. 99).

5. Πρβλ. J. Kłowski, *Zum Entstehen der logischen Argumentation* («*Rheinisches Museum für Philologie*», Frankfurt a. M. CXIII τόμ. 1970, σ. 137).

σαν δια τῆς ἐξογκώσεως τῶν πόλεων, τῆς ἀναπτύξεως τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, τῆς διαφοροποιήσεως τῶν ἐπαγγελματικῶν καὶ μορφωτικῶν σχέσεων καὶ τῆς προκλήσεως τετελεσμένων γεγονότων ὑπὸ τῆς μυστικῆς διπλωματίας νὰ γνωρίζουν τὰ προβλήματα τῶν, ἐδημιουργήθη μία ἐντελῶς νέα κατάσταση. Ἐκ τοῦ ρήγματος μεταξύ ἀντιλήψεως καὶ πραγματικῶν συνθηκῶν προέκυψεν ἡ μεσίτευσις τῆς ἐμπειρίας τῶν γενικῶν θεμάτων, ἡ δυνατότης τῆς ἀλλοτριώσεως τῶν πολιτῶν διὰ μέσου τῆς θελήσεώς των. Ἐκτοτε ἦτο δυνατόν εἰς τὰ πλαίσια τῶν δημοκρατικῶν πολιτευμάτων «κατὰ νόμους ἄρχειν καὶ παρανόμως»¹, «παρανομεῖν κατὰ νόμον»².

Ἐνώπιον τῆς καταστάσεως αὐτῆς ἡ φιλοσοφία διέπραξε τὸ κεφαλαιῶδες σφάλμα τῆς ἱστορικῆς τῆς ζωῆς. Ἐνῶ ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον μετὰ τὴν ἀποστολὴν νὰ ὀρίσῃ, πῶς ἐξασφαλίζεται ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐντὸς τῆς πόλεως εἶχε παύσει νὰ ἐξαρτᾶται πρακτικῶς ἐκ τῶν φυσικῶν καὶ τῶν θείων δυνάμεων, ἐγκατέλειπε τὴν διερεῦνήσιν τῶν αἰτιωδῶν σχέσεων τῆς συνυπάρξεως, διὰ νὰ ζητήσῃ καταφύγιον εἰς τοὺς χώρους τῆς καθαρᾶς λογικῆς καὶ διὰ τῆς ὑπερβάσεως αὐτῆς τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου εἰς μίαν «μεταφυσικὴν» περιοχὴν, ἣ προσέγγισις τῆς ὁποίας ἐπέβαλλε τὴν ἐκμηδένισιν τῶν κοινωνικῶν φροντίδων. Ἡ κατάληξις αὐτῆ ἐτερμάτισε τὸν Ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀφετηρίαν τοῦ ὁποίου ὁ Ἡσίοδος ἐπέτυχε νὰ συναιρέσῃ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν πράξιν, τὴν θεωρίαν καὶ τὴν ἠθικὴν, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν δημοκρατίαν εἰς μίαν καὶ μόνην ὑπόθεσιν, ἣ σπουδὴ τῆς ὁποίας ἐνεφανίσθη τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς «κυριωτάτη καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικὴ ἐπιστήμη»³.

* * *

Ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν «Δωδώνην», Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Δ' τόμ. 1975, σελ. 11 - 45.

1. Πλάτωνος, Πολιτικοῦ 302 Ε.

2. (Ψευδο-) Ἰπποκράτους, Περὶ διαίτης I 24, 1.

3. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Α' 1 (p. 1094 a 26/27).

Η ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ «ΑΠΕΙΡΟΥ» ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΝ

Ἐντὸς τοῦ πολιτιστικοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλει τὸν λογικὸν ἢ παραστατικὸν ὄρισμὸν τῶν πραγμάτων καὶ ἀπορρίπτει, ὅ,τι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ περιγραφῆ ἑπακριβῶς, ἢ ἀναγωγῆ τῶν ὄντων εἰς μίαν κοσμολογικὴν ἀρχήν, ἢ ὁποία διαρρηγνύει τὰ ὅρια, θὰ ἦτο ἱστορικὴ ἔνστασις. Δεδομένου, ὅτι ὁ Ἄναξιμανδρὸς εἶναι «ὁ μόνος σχεδὸν Ἕλληνας, ὁ ὁποῖος πιστεύει εἰς τὸ ἄπειρον»¹, δημιουργεῖται λοιπὸν ἡ ἐντύπωσις, ὅτι δὲν ἐκπροσωπεῖ τὴν Ἑλληνικὴν ἀντίληψιν τοῦ κόσμου, ἐὰν ὑποτεθῆ, ὅτι ὁ κύριος φιλοσοφικός του ὅρος ἔχει ὡς περιεχόμενον, «ὅ,τι ἔμεινεν ὑπόλοιπον μετὰ τὴν τελευταίαν ἀφαίρεσιν ἐκ τῆς μορφῆς γενικῶς»². Ὑπὸ τὴν ἀπόψιν αὐτὴν «τὸ ἀδιαπέραστον-ἀδιερεύνητον σημαίνει μίαν ἔλλειψιν σαφηνείας, μίαν ἀδυναμίαν μορφοποιήσεως, ἢ ὁποία ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πλαστικὴν, ἀριστοκρατικὴν αἴσθησιν τῶν Ἑλλήνων»³.

Ὁρισμένοι διὰ τοῦτο ἐκ τῶν συγχρόνων μελετητῶν τῆς Προσωκρατικῆς φιλοσοφίας ἀναγκάζονται νὰ θεωρήσουν τὸ «ἄπειρον», τοῦ Ἄναξιμανδρου ὡς ἀπήχησιν αἰγυπτιακῶν ἢ βαβυλωνιακῶν συλλήψεων περὶ τῶν οὐρανίων θόλων καὶ τῶν ἀστρικῶν κύκλων⁴, ἐνῶ ἄλλοι ἐπιχειροῦν νὰ συσχετίσουν τὴν προβληματικὴν ἐννοίαν πρὸς τὴν ἱρανικὴν μυθολογίαν περὶ τῶν «ἀνάρχων φώτων», ἐντὸς τῶν ὁποίων κατοικεῖ ὁ ὕψιστος θεὸς Ἀχουρα Μάζδα⁵ ἢ πρὸς τὸ ἡσιόδειον «χάος», χωρὶς νὰ δίδουν σημασίαν εἰς τὴν ἀρνητικὴν του ἀξιολόγησιν⁶:

1. M. L. West, *Early Greek Philosophy and the Orient*, Oxford 1971, σ. 96.

2. O. Gigon, *Der Ursprung der griechischen Philosophie von Hesiod bis Parmenides*, Basel-Stuttgart 1968, σ. 60.

3. W. Burkert, *Iranisches bei Anaximandros* (*Rheinisches Museum für Philologie*), Frankfurt a. M. CVI τόμ. 1963, σ. 119).

4. Ἴδε G. Misch, *Der Weg in die Philosophie*, Bern I τόμ. 1950, σ. 331, U. Hölscher, *Anaximander und die Anfänge der Philosophie* (*Um die Begriffswelt der Vorsokratiker*), ἐκδ. H. G. Gadamer, Darmstadt 1968, s. 130).

5. Ἴδε W. Burkert, *Iranisches bei Anaximandros*, ὡς ἄν., σ. 120.

6. Ἴδε G. Vlastos, F. M. Cornford, *Principium Sapientiae* (*Gnomon*), München XXVII τόμ. 1955, σ. 74 κ.έ.), Ch. H Kahn, *Anaximandros and the Origins of Greek Cosmology*, New York - London 1964², σ. 156. Th. G. Rosenmeyer, *Hesiod und die Geschichtsschreibung* (*Hesiod*), ἐκδ. E. Heitsch, Darmstadt 1966, σ. 610), F. Krafft, *Geschichte der Naturwissenschaft*, Freiburg 1971, σ. 96/97.

«...Τά τε στυγέουσι θεοί περ'
 χάσμα μέγ', οὐδέ κε πάντα τελεσφόρον εἰς ἐνιαυτὸν
 οὐδας ἴκοιτ', εἰ πρῶτα πυλέων ἔντοσθε γένοιτο»¹

Ἐὰν ληφθῆ ὁμως ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ χαώδης αὐτὸς γενετήσιος κόλπος τῶν ὄντων ἀπηχεῖ προβληματισμούς τῶν Φοινίκων, οἱ ὅποιοι ἐθεώρησαν ὡς «ἀρχὴν τῶν ὄλων» τὸ «ὕδωρ» εἰς τὴν ἀβυσσαλέαν προκοσμικὴν του κατάστασιν («δὲ δὴ καὶ χάος καλεῖ Φερεκύδης² λαβὼν ἀπὸ τῆς τοῦ Χάμ προφητείας τὴν ὑπόθεσιν»³), θὰ φανῆ καὶ πάλιν, ὅτι τὸ «ἄπειρον» δὲν ἐκφράζει τὴν Ἑλληνικὴν πραγματικότητα, ἐφ' ὅσον θεωρεῖται ὡς ἀσαφὲς σπέρμα τοῦ Εἶναι. Κατὰ τὸν Φίλωνα τὸν Βύβλιον οἱ κάτοικοι τῆς Παλαιστίνης ὑπέθεσαν ὡς ἀφετηρίαν τῶν ὑπάρξεων «ἀέρα ζοφώδη καὶ πνευματώδη καὶ χάος θολερὸν ἐρεμβῶδες», μίαν προσωποποίησιν τῶν ἀνέμων τῆς Ἀραβικῆς ἐρήμου καὶ τῶν ὑδάτων τῆς Μεσογείου θαλάσσης, ἡ ὁποία «ἠράσθη τῶν ἰδίων ἀρχῶν», ὁπότε «ἡ πλοκὴ ἐκείνη ἐκλήθη πόθος· αὕτη δὲ ἡ ἀρχὴ γενέσεως ἀπάντων»⁴. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὁ Ἀναξίμανδρος (610—547;) ἀπεμόνωσε κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν (ὀπωσδήποτε προγενέστερόν του) Ἡσίοδον (ὁ ὅποιος ἔθεσε πλησίον τοῦ «Χάους» καὶ τὸν «Ἐρωτα»)⁵ τὸν ἄμορφον γόνον τοῦ κόσμου χωρὶς νὰ ἐπηρεασθῆ ἐκ τῶν γεγονότων τοῦ Ἰωνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὅποιος εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ἀναπτύξει τὴν ἀστικήν του διάστασιν. Ὅ,τι κυρίως χαρακτηρίζει τὴν ἀναγωγὴν τοῦ «ἄπειρου» εἰς τὴν Ἀνατολικὴν παράδοσιν, εἶναι ἡ ἀδυναμία τῆς ἐκτιμήσεως τῶν συνθηκῶν τῆς ὑπάρξεως ἐντὸς τῆς Ἑλληνικῆς πόλεως, ἡ ὁποία ἦτο φυσικὸν ὡς ἱστορικῶς νέα βᾶσις τῆς ζωῆς νὰ δημιουργήσῃ ἀνάλογον τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι.

Οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν ἐρμηνευτῶν τῆς πρώτης Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀντελήφθησαν ὡς ἐκ τούτου τὴν ἰδιομορφίαν τῶν πολιτιστικῶν σχέσεων, ἐπεχείρησαν ὁμως νὰ ἐννοήσουν τὴν Ἰωνικὴν κοσμολογίαν βάσει τῶν ἐπικαίρων εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν ὄντολογικῶν προβλημάτων. Ἐὰν οἱ πρῶτοι ἐπεδίωξαν νὰ διαπιστώσουν τὴν προελληνικὴν συγκρότησιν τῶν ἐννοιῶν, αὐτοὶ ἐστηρίχθησαν εἰς τὴν τελευταίαν σημασιολογικὴν τῶν ἐξέλιξιν. Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν φιλοσόφων, οἱ ὅποιοι προσεπάθησαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ «ἄπειρον» κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸ περιεχόμενον του, ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ μετὰ τὴν θεώρησιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀναξίμανδρου ὡς θεμελιώδους ἀρχῆς τῶν ὄντων, εὐρίσκεται ὁ Ἀριστοτέλης. Διὰ τῆς συγχύσεως, ἡ ὁποία ἐπεκτράτησε μετὰ τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν στρατιωτικὴν καταστροφὴν τῆς δημοκρατίας ὡς πρὸς τὴν ἰσχὺν τῶν

1. Ἡσίοδου, Θεογονίας 739 - 741.

2. Φερεκύδης (Diels I B' 1a).

3. Φερεκύδης (Diels I B' 2).

4. Εὐσεβίου, Προπαρασκευῆς εὐαγγελικῆς, I 10, 1.

5. Ἴδε Ἡσίοδον, Θεογονίας 116 - 120.

ἀξιών, ἀπεκορυφώθη τὸν τέταρτον π.Χ. αἰῶνα τὸ αἶτημα τοῦ «πεπερισμένου»¹, τοῦ σαφοῦς ὀρισμοῦ τῶν δεδομένων καὶ τῶν προοπτικῶν τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ συλλογικοῦ βίου. Τὴν ἐποχὴν αὐτήν, κατὰ τὴν ὁποῖαν θεωροῦνται «τοῦ καλοῦ μέγιστα εἶδη τάξις καὶ συμμετρία καὶ τὸ ὠρισμένον»², θὰ λεχθῆ διὰ τὴν παρατακτικὴν ἔκθεσιν τῶν ἀσχέτων μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἐκ μέρους π.χ. τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι «ἔστιν ἀηδὲς διὰ τὸ ἄπειρον· τὸ γὰρ τέλος πάντες βούλονται καθορᾶν»³.

Ἡ πνευματικὴ κατεύθυνσις, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ἔννοια τοῦ «πέρατος» ἐκέρδισε τὴν ἠθικὴν τῆς περιωπῆς, ἀνάγεται ὅμως εἰς τοὺς χρόνους τῆς κατοχυρώσεως τοῦ γενικοῦ συμφέροντος ἐντὸς τῶν Ἰωνικῶν ἄστων, ἡ ὁποία περιώρισε τόσον τὴν ἐξτρεμιστικὴν ὅσον καὶ τὴν ἀντιδραστικὴν διάθεσιν καὶ προέβαλεν ὡς κοινωνικὸν στόχον τὸ «μέτρον», τὴν ἐξουδετέρωσιν τῶν ἀκραίων περιπτώσεων. Ἡ ἀπαίτησις αὐτὴ τῆς ὑπερνικήσεως τοῦ ἀμέτρου ζήλου εἰς τὴν διαγωγὴν ἐπρόκειτο νὰ ἐνισχυθῆ τόσον περισσότερον, ὅσον διεδίδετο εἰς τὴν καθημερινὴν πραγματικότητά τῆς ζωῆς τὸ Φοινικικὸν ἀλφάβητον, ὅποτε προεῖχεν ὁ ἀκριβὲς ὀρισμὸς τῶν πραγμάτων ἐναντίον τῆς αὐθαιρεσίας, τὴν ὁποῖαν ἐπέτρεπεν ἡ προφορικὴ πληροφορία. Ἐκτοτε ἡ ἔννοια τοῦ «ἀπείρου» θὰ προσλάβῃ τὴν ἀρνητικὴν τῆς σημασίαν εἰς τὰ πλαίσια τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἐφ' ὅσον θὰ δηλώσῃ, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ὡς κοινωνικὴ ἀξίωσις νὰ μετριασθῆ ἢ ὡς λογικὸν αἶτημα νὰ παρουσιάσῃ εὐκρινὲς περίγραμμα ἐναντίον τῶν ἀνεξελέγκτων ἐπιταγῶν τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας. Μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, τὸ ὁποῖον εἶχε καθαγιάσει τὴν μετριοπάθειαν καὶ τὴν σαφήνειαν, ἦτο φυσικὸν ἡ ὀροθετικὴ αὐτὴ διάθεσις νὰ ἐκθειασθῆ ἀκόμη περισσότερον, διὰ νὰ θέσῃ φραγμοὺς εἰς τὴν ἀσυδοσίαν καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν τάξιν εἰς τὰ πνευματικὰ θέματα.

Προκειμένου λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν Ἰωνικὴν κοσμολογίαν ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἀπαιτήσεως, ἡ ὁποία ἐξεθείαζε τὰ «σαφῆ καὶ στρογγύλα»⁴, εὐρέθη ἐνώπιον μιᾶς ἐννοιολογικῆς κατασκευῆς, ἡ ὁποία ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐξέφραζεν, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐξουδετερωθῆ πάσῃ οὐσίᾳ ἐντὸς τοῦ ἠθικοῦ κλίματος τῶν Ἀθηναίων: «Οἱ τὸ ἄπειρον ποιῶντες λανθάνουσιν ἐξαιροῦντες τὴν τοῦ ἀγαθοῦ φύσιν»⁵. Ἡ ἀρχή, ἐκ τῆς ὁποίας κατὰ τὸν Ἀναξίμανδρον προκύπτουν τὰ ὄντα, ἐνεφανίσθη ὡς κοσμολογικὴ κατοχύρωσις τῆς ἀοριστίας, ὡς μία ὑπόθεσις, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εὐσταθῆ, ἐφ' ὅσον τὰ ὄρια προσδιορίζουν, ὅ,τιδὴποτε ὑπάρχει. Ἐκ τῆς ὄντολογικῆς αὐτῆς ἀντιφά-

1. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Β' 5 (p. 1106 b 30).

1. Ἀριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικά Μ' 3 (p. 1078 a 36 - b1).

3. Ἀριστοτέλους, Ῥητορικῆς Γ' 9 (1409a 31/32).

4. Πλάτωνος, Φαίδρου 234 E.

5. Ἀριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικά Α' (ἔλαττον), 2 (p. 994 b 12/13).

Ἠρβλ. Περὶ ζῳῶν γενέσεως Α' 1 (p. 715 b 15/16), Ῥητορικῆς Γ' 8 (p. 1408 b 27/28).

σεως ὁ Ἀριστοτέλης ἐξάγει τὸ συμπέρασμα, ὅτι μία φύσις, ἢ ὁποία «ἐκ φύσεως» δὲν ὀρίζεται, δὲν εἶναι μία ὑπαρκτὴ ὄντοτης, ἀλλὰ μία διανοητικὴ σύλληψις ἀριθμητικοῦ χαρακτήρος ἢ μία χαώδης κατάστασις ἐκτὸς τοῦ κοσμικοῦ χώρου: «Ἀνάγκη μηδὲν εἶναι πέρασ, εἰ ἀεὶ περαίνειν ἀνάγκη ἕτερον πρὸς ἕτερον.... δια γὰρ τὸ ἐν τῇ νοήσει μὴ ὑπολείπειν καὶ ὁ ἀριθμὸς δοκεῖ ἄπειρος εἶναι καὶ τὰ μαθηματικὰ μεγέθη καὶ τὸ ἔξω τοῦ οὐρανοῦ»¹. Διὰ τῆς ὀρθολογικῆς αὐτῆς ἐρμηνείας, ἢ ὁποία μετέτρεψε τὴν κοσμολογικὴν ὑπόθεσιν εἰς ὄντολογικὸν πρόβλημα, τὸ πρῶτον ἀξίωμα τῆς φύσεως παρεστάθη ὡς μία συμβατικὴ ἔννοια χωρὶς ἀντίκρουσμα εἰς τὰ πράγματα: «Οὐσίαν δὲ ἄπειρον εἶναι ἢ ποιότητα ἢ πάθος οὐκ ἐνδέχεται εἰ μὴ κατὰ συμβεβηκός»². Εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐξηγήσῃ, διατί ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν προσδιώρισεν ὡς θεμελιώδη φύσιν μίαν ὠρισμένην ὕλην ἢ κατάστασιν, ὁ Ἀριστοτέλης ὑπέθεσεν, ὅτι τὸ πρᾶγμα ὀφείλεται εἰς τὴν διαφοροποίησιν τῶν ὄντων καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εὐρίσκονται μεταξύ των εἰς ἀντίθεσιν. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἢ ἐπικράτησις τοῦ ἐνὸς θὰ κατέστρεφε τὰ ὑπόλοιπα, ὁ Μιλήσιος φιλόσοφος τὰ συνέθεσεν εἰς μίαν γενικὴν ἀρχὴν χωρὶς ἰδιαιτέραν ὑπόστασιν: «Ἐχουσι γὰρ πρὸς ἄλληλα ἐναντίωσιν, οἷον ὁ μὲν ἀήρ ψυχρός, τὸ δ' ὕδωρ ὑγρόν, τὸ δὲ πῦρ θερμόν· ὧν εἰ ἦν ἐν ἄπειρον, ἔφθαρτο ἂν ἤδη τᾶλλα... ἅπαντα γὰρ ἐξ οὗ ἐστὶ καὶ διαλύεται εἰς τοῦτο»³.

Πρὸς τὴν ἀποψιν αὐτὴν συντάσσονται καὶ σύγχρονοι ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας, ὅπως ὁ G. Vlastos⁴ καὶ ὁ W. Burkert⁵. Κατὰ τὸν J. Cohn «τὸ πλῆθος τῶν μορφῶν καὶ ἡ ποικιλία τῶν φαινομένων προεκάλεσεν εἰς τὸ θεωρητικὸν πνεῦμα τοῦ Ἀναξίμανδρου τόσῃν ἐκπληξιν καὶ τόσον θαυμασμόν, ὥστε νὰ τοῦ φανῆ ὡς ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κόσμου μόνον μία ὕλη χωρὶς ὄριον»⁶. Ὑπὸ τὸ ἴδιον πρῖσμα ὁ J. Sambursky ἀντιλαμβάνεται τὸ «ἄπειρον» ὡς «ὑποκατάστατον ὄλων τῶν φαινομένων καὶ τῶν μεταλλαγῶν των»⁷ καὶ ὁ P. J. Bicknell

1. Ἀριστοτέλους, Φυσικῆς ἀκροάσεως Γ' 4 (p. 203 b 21 - 25). Πρβλ. Κ. Δ. Γεωργούλην, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 220, W. K. C. Guthrie, A History of Greek Philosophy, Cambridge 1967, σ. 85.

2. Ἀριστοτέλους, Φυσικῆς Ἀκροάσεως Α' 2 (p. 185 a 34 - b 1), Γ' 5 (p. 204 a 27 - 29).

3. Ἀριστοτέλους, Φυσικῆς Ἀκροάσεως Γ' 5 (p. 204 b 26 - 34).

4. Equality and Justice in Early Cosmologies (*Classical Philology*), Chicago XLII τόμ. 1947, σ. 171). Πρβλ. N. I. Boussoulas, Un thème fondamental de la pensée présocratique et platonicienne, Alexandrie 1960, σ. 13.

5. Iranisches bei Anaximandros, ὡς ἀν. σ. 116.

6. Geschichte des Unendlichkeitsproblems im abendländischen Denken bis Kant, Hildesheim 1960, σ. 15.

7. The physical World of the Greeks, μτφρ. ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ M. Dagut, London 1963, σ. 9.

ὡς «προαιώνιον γόνον ὄλων τῶν κοσμικῶν στοιχείων»¹. Βάσει τῆς ἀριστοτελικῆς ὑποθέσεως, ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρχη «ἔξω τοῦ οὐρανοῦ», ὁ M. C. Stokes τὸ θεωρεῖ ὡς μίαν ὄντοτητα, ἣ ὁποία «περιβάλλει τὸ σύμπαν» καὶ διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ὑποτεθῆ «ἐκτὸς τοῦ κόσμου μας»². Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Ἀναξίμανδρος παρουσιάζεται ὡς «μεγαλοφυΐα τῆς ἀφαιρέσεως»³ καὶ τὸ «ἄπειρον» ὡς μία σύλληψις «μεταφυσικῆς φύσεως»⁴, ὡς «ὑπερβατικὴ ἀρχή»⁵.

Πολλοὶ ἐκ τῶν μελετητῶν τοῦ προβλήματος φθάνουν εἰς τὸ σημεῖον νὰ περιορίσουν τὴν ἀνωτέρω σημασίαν τοῦ «ἀπείρου» ὡς «ἀπεράντου»⁶, διὰ νὰ τονίσουν τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ὄντολογικοῦ προσδιορισμοῦ. «Ἄπειρον» εἶναι τὸ «ἔσωτερικῶς ἀκαθόριστον», αὐτὸ τὸ ὁποῖον ὑπάρχει «ἄνευ ἔσωτερικῶν διακρίσεων»⁷. Δὲν ἀποτελεῖ ἐπομένως μίαν οὐσίαν, ἣ ὁποία θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προσδιορισθῆ, ἀλλ' εἶναι «ἀπροσδιόριστον», ἐπειδὴ στερεῖται ποιοτικῶν ὀρίων⁸. Τὴν ἀπόψιν αὐτὴν τοῦ P. M. Cornford καὶ F. M. Cleve ὑποστηρίζουν καὶ οἱ P. Tannery⁹, R. Baccan¹⁰ καὶ B. Farrington¹¹. Ὁρισμένοι ἐν τούτοις ἐπιμένουν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἀντιπαραθέτουν τὸ «ἄπειρον» πρὸς τὸ «πέρας», διὰ νὰ χαρακτηρίσουν ὡς περιεχόμενον τοῦ αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι «τοπικῶς χωρὶς τέλος»¹², «ὅ,τι ἰσχύει χωρὶς σύνορα»¹³, μίαν

1. Τὸ ἄπειρον, ἄπειρος ἀήρ and τὸ περιέχον (*Acta Classica*, Cape Town IX τόν. 1966, σ. 44). Πρὸβλ. W. J a e g e r, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, μτφρ. ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ E. S. R o b i n s o n, London - Oxford - New York 1967 (1947), σ. 24.

2. *Hesiodic and Milesian Cosmogonies II* (*Phronesis*, Vangorcum - Assen VIII τόμ. 1963, σ. 30).

3. G. N e b e l, *Die Geburt der Philosophie*, Stuttgart 1967, σ. 39.

4. M. K r a u s, *Das Wesen des Unendlichen bei Anaximander* (*Rheinisches Museum für Philologie*, Frankfurt a. M. XCIII τόμ. 1950, σ. 378).

5. S. R a m f o s, *Nostos* (*Φιλοσοφία*, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι II τόμ. 1972, σ. 121).

6. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 14).

7. F. M. C o r n f o r d, *Mystery Religions and Pre-socratic Philosophy* (*Cambridge Ancient History*, Cambridge IV τόμ. 1939, σ. 542).

8. F. M. C l e v e, *The Giants of Pre-sophistic Greek Philosophy*, The Hague 1969², σ. 150.

9. *Pour l'histoire de la science hellene*, Paris 1930², σ. 97.

10. *Histoire de la science grecque de Thalès à Socrate*, Paris 1951, σ. 70.

11. *Greek Science*, London 1963², σ. 38.

12. J B u r n e t, *Early Greek Philosophy*, London 1971 (1930⁴), σ. 58 (παράτηρησις).

13. M. H e i d e g g e r, *Der Spruch des Anaximander* (*Holzwege*, Frankfurt a. M. 1952², σ. 339).

«ἀχανῆ ἔκτασιν»¹. Μερικοὶ τάσσονται ὑπὲρ ὄλων τῶν ἀπόψεων ταυτοχρόνως: «Τὸ ἄπειρον ἦταν λοιπὸν γιὰ τὸν Ἀναξίμανδρο πολὺ κατάλληλος ὄρος γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸ ἐν ὧς ἀπροσδιόριστο στὸ χῶρο, ἀπέραντο στὸ χρόνο καὶ ἐπὶ πλεόν ποιοτικὰ ἀπροσδιόριστο»².

Εἶναι ὅμως πράγματι τὸ «ἄπειρον» ἀντίθετον τοῦ «πεπερασμένου»; Συνδέεται δηλαδή ἐτυμολογικῶς πρὸς τὸ «πέρας» καὶ σημαίνει, ὅ,τι δὲν ἔχει τέλος; Ἡ ἐρώτησις αὐτὴ δὲν ἐπροβλημάτισεν ἕως τώρα τὴν ἐρμηνευτικὴν παράδοσιν, αὐτὸς ὅμως ὑπῆρξεν ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον τὸ «ἄπειρον» ἐθεωρήθη ὡς μία ἐξαίρεσις εἰς τὸν κόσμον τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, τὴν ὁποίαν ἄλλοι προσεπάθησαν νὰ ἐννοήσουν διὰ τῆς ἐκδοχῆς τῆς ὡς δανείου ἐκ τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἄλλοι διὰ τῆς προσαρμογῆς τῆς εἰς τὰ δεδομένα τοῦ ἱστορικοῦ των χρόνου. Ἡ ἐννοια τοῦ «ἄπειρου» ὡς θεμελιώδους κοσμολογικῆς ἀρχῆς εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀναξίμανδρου ἀνεπτύχθη μέχρι στιγμῆς εἰς τὰ πλαίσια τῆς ὑποθέσεως, ὅτι τὸ στερητικὸν α ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν λέξιν «πέρας» ἀπαγορεύει τὸν περιορισμὸν εἰς τὴν (τοπικὴν ἢ χρονικὴν) ἔκτασιν ἢ τὴν ποιότητα.

Χωρὶς νὰ εὕρῃ ἀπήχησιν (διότι δὲν ἐξήγησεν ἱστορικῶς τὸ γεγονός καὶ δὲν μετέβαλε τὴν καθιερωμένην φιλοσοφικὴν του σημασίαν) ὁ Ch. H. Kahn διετύπωσεν ἐν τούτοις τὸ ἔτος 1960 τὴν γνώμην, ὅτι τὸ «ἄπειρον», συνδέεται πρὸς τὴν ρίζαν *περ, ἢ ὁποία ἐμφανίζεται εἰς τὰ ρήματα «πείρω» ἢ «περάω». Δὲν σημαίνει ἐπομένως τὸ «ἀπέραντον», ἀλλὰ τὸ «ἀδίαπεραστον». Ἡ ἐννοια τοῦ πράγματος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀδύνατον κανεὶς νὰ διασχίσῃ, «ταιριάζει χωρὶς δυσκολίαν πρὸς ἐκείνην τοῦ πελωρίου, τεραστίου. Ἡ μετάθεσις αὐτὴ τῆς σημασίας εἶναι πλήρης εἰς ὠρισμένα Ὀμηρικὰ χωρία... («αἶγες ἀπειρέσιαι»), ι 118, «δῆμος ἀπείρων», Ω 776)»³. Παρὰ τὴν διαφοροποίησιν τῆς θέσεώς του ὁ Ch. Kahn συνεδέθη πρὸς τὴν παράδοσιν, ἢ ὁποία πιστεύει, ὅτι ὁ Ἀναξίμανδρος ἐχρησιμοποίησε τὸ «ἄπειρον», διὰ νὰ δηλώσῃ τὸ «ἀχανές», ὅ,τι λόγῳ τοῦ ὄγκου ἢ τοῦ πλήθους του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μετρηθῇ καὶ κατὰ συνέπειαν νὰ περιορισθῇ πνευματικῶς.

Ἐμεινε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐκτὸς προσοχῆς μία σημασία τοῦ «ἀπείρου», ἢ ὁποία δὲν ἐδήλωσε τὴν ἀρνησιν τῶν ὀρίων εἰς τὸν τόπον ἢ τὸν χρόνον, ἀλλὰ τὴν ἀδυναμίαν τῆς διασπάσεως ἐνὸς φράγματος εἰς τὴν κίνησιν. Ἡ ἀρχικὴ ἐννοια δὲν ἐλησμονήθη αἰφνιδίως εἰς τὴν ἱστορίαν, ἀλλ' ἐχαρακτήρισε τὸ περιεχόμενον τῆς μέχρι τῶν

1. H. B. Gottshalk, Anaximander's Apeiron («Phronesis», Assen X τόμ. 1965, σ. 53).

2. Θ. Βέικου, Κοσμολογία καὶ κοσμικὴ δικαιοσύνη, I Ἀναξίμανδρος, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 65, - Οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 45. Πρβλ. B. A. van Groningen, In the Grip of the Past, Leiden 1963, σ. 75.

3. Anaximander and the Origines of Greek Cosmology, ὡς ἀν., σ. 231.

ἀρχῶν τῆς Κλασικῆς ἐποχῆς, ἐνῶ εἰς μίαν συγκεκριμένην γεωγραφικὴν περίπτωσιν διατηρεῖ τὴν σημασίαν της μέχρι σήμερον. "Ὅταν π.χ. εἰς τὸ θ 340 τῆς «Ὀδυσσείας» λέγεται «δεσμοὶ μὲν τρεῖς τόσσοι ἀπείρονες ἀμφὶς ἔχοιεν», δὲν ὑποτίθεται τὸ μέγεθος, ἀλλ' ἡ συνεχτικὴ δύναμις, τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ διαρρήξῃ ὁ δέσμιος. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰβύκου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται «ἐς ἄπειρα δίκτυα Κύπριδος»¹ καὶ τοῦ Αἰσχύλου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὴν Κλυταιμνήστραν νὰ ρίπτῃ ἐπὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος («ἀπειρὸν ἀμφίβληστρον ὡσπερ ἰχθύων»)². Ἐπεκράτησε διὰ τοῦτο νὰ λέγεται «ἄπειρος» ἢ ἀκτῆ, τὴν ὁποίαν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διαπεράσουν οἱ πλείοντες εἰς τὴν μεταναστευτικὴν των περιπέτειαν «κατὰ βίου τε καὶ γῆς Σήτησιν»³.

Ἡ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς Ἑλλάδος μέχρι τοῦ στενωτέρου σημείου τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης (ἐκ τοῦ ὁποῦ ἐπεχειρήθη ὁ διάπλους πρὸς τὴν Ἰταλίαν) ἐχαρακτηρίσθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἐλληνικοῦ ἀποικισμού τῆς Κάτω Ἰταλίας ὑπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν ἐπέτρεπε τὴν διέλευσιν. Τὸ ὄρεινόν μάλιστα ἔδαφος τῆς «ἀπείρου» χώρας ἐπέβαλλε τὴν συνέχισιν τῆς ἀναζητήσεως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβη καὶ κατὰ τὴν πρώτην μετανάστευσιν εἰς τὴν «Ἰωνίαν», ἡ ὁποία διὰ τοὺς ἰδίους λόγους ὠνομάσθη ἀρχικῶς ἐπίσης «ἄπειρος». Ἐὰν ὅμως ἐνταῦθα ὁ εὐφορος «ἀδιαπέραστος» τόπος κατεκτήθη τελικῶς ὑπὸ τῶν ἀποίκων τῆς Ἑλλάδος, τοὺς ὁποῖους συνέδεσεν ἔθνικῶς ἢ λατρευτικὴ ἀναφώνησις «Ἰὰ» (πρὸς τιμὴν τοῦ ἐπιτρόπου τῆς τυχοδιωκτικῆς ἐπιχειρήσεως Λυκίου θεοῦ Ἀπόλλωνος τῆς Δήλου)⁴, εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἀξένου ὄγκου τῆς «Ἀπείρου» διετηρήθη ὁ ἀρχικὸς χαρακτηρισμὸς καὶ μάλιστα ἐπεξετάθη συνεχδοχικῶς εἰς τὴν ἐνδοχώραν. Παρ' ὅτι ὅμως — κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν «Ἡπειρον» — ἡ «Ἰαφονία» ὑποκατέστησε γεωγραφικῶς τὴν πρώτην ναυτικὴν ἐνδειξιν, δὲν τὴν ἀπέτρεψεν ἐν τούτοις νὰ ὀρίσῃ γενικῶς τὴν Ἀσιατικὴν γῆν. Ἐὰν διὰ τὸν Ἡρόδοτον ὁ Δαρεῖος ἦτο «Περσέων τε καὶ πάσης ἡ πείρου βασιλεύς»⁵, διὰ τὸν Αἰσχύλον ὁ Ξέρξης ἐκένωσε «πᾶσαν ἡ πείρου πλάκα»⁶. Ὁ Σοφοκλῆς θὰ ὀνομάσῃ τὴν Εὐρώ-

1. Ἀπόσπ. 7, 3/4 (Diehl), 287, 3/4 (Page).

2. Ἀγαμέμνονος 1382.

3. Ἡρόδοτου, Ἱστορίας I 94.

4. Ἴδε Ὀμηρον N 685, Ὀμηρικὸν ὕμνον εἰς Ἀπόλλωνα 147, Ἀριστοτέλη, Ἀθηναίων πολιτείας V 2. Πρβλ. C. Theander, Ὀλολυγὴ und Iā («Eranos», Gotoburgi XX τόμ. 1921/22, σ. 15, 20/21), P. Kretschmer, Zur Geschichte der griechischen Dialekte I («Glotta», Göttingen I τόμ. 1909, σ. 13), - Literaturbericht für das Jahr 1927 («Glotta», ὡς ἄν., XVIII τόν. 1930, σ. 233), Σ. Κυριαζόπουλον, Τὸ γεγονός τῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1969, σ. 16.

5. Ἱστορίας IV 91.

6. Περσῶν 718.

πην καὶ τὴν Ἀσίαν «δισσὰς ἀπείρουσ»¹ εἰς τὴν ἀφετηρίαν μιᾶς ἐξελίξεως, ἡ ὁποία ἐχαρακτήρισεν ὡς «ἠπείρους» τὰ μεγαλύτερα συνεχῆ τμήματα τῆς ὑδρογείου.

Φιλοσοφικὴν σημασίαν ἔχει πάντως τὸ γεγονός, ὅτι τὸν ἕκτον π.Χ. αἰῶνα εἰς τὴν Ἰωνίαν ἡ λέξις «ἄπειρος» συνδέεται πρὸς τὴν γῆν καὶ μάλιστα κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν θάλασσαν. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ ναυτικὴ ἔννοια τῆς ξηρᾶς ἔχει βεβαίως ἀποκτήσει ποσοτικὴν σημασίαν, διὰ τὴν δὴ λώση τὰ ὑπερμεγέθη πράγματα, ἐφ' ὅσον τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ὑπῆρχε διάπλους, παρουσίασε τελικῶς τὴν ἀκτὴν ὡς μίαν τεραστίαν ἕκτασιν, ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὁποίας ὡς «ἄπειρου» = ἀχανοῦς («ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν»)² μετεδόθη κατ' ἀναλογίαν καὶ εἰς τὴν θάλασσαν («ἐπ' ἀπείρονα πόντον»)³. Παρεμφερὲς γλωσσικὸν φαινόμενον παρατηρήθη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ «πελάγους», τῆς ἐπιπέδου γῆς τῶν «Πελαγισκῶν»⁴, ἡ ὁποία ὑπῆρξε τὸ πρότυπον τῆς θαλασσίας ἐπιφανείας, προτοῦ ἀναχωρήσουν οἱ Θεσσαλοὶ «οἰκήσοντες γῆν τὴν Αἰολίδα»⁵. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι καὶ ἡ νέα ἔννοια τοῦ «ἄπειρου» δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀπαίτησιν τῶν ὀρίων τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀναξιμάνδρου⁶.

Τὸσον ἡ «ἄπειρων» ἢ «ἄπειρεσίη γαῖα»⁷, ὅσον καὶ ὁ «ἄπειρων» ἢ «ἀπειριτος πόντος»⁸ ἔχουν περιορισμένην ἕκτασιν: «Οὐδ' εἶ κε τὰ νεῖατα πείρα θ' ἴκηαι γαίης καὶ πόντοιο»⁹. Εἰδικῶς τὰ γεωγραφικὰ ὄρια ἔναντι τοῦ ὑγροῦ στοιχείου εἶναι τόσον σαφῆ, ὥστε ἡ ἔκφρασις «πείρατα γαίης» ἀποτελεῖ τυπικὴν κατάληξιν Ὀμηρικῶν στίχων¹⁰. Αὐτὸ σημαίνει

1. Τραχινιῶν 101.

2. Ὀμήρου Ω 342, α 98, ε 46, ο 79, ρ 386, 418, τ 107.

3. Θεόγνιδος, Ἐλεγείων Α' 237.

4. Ἴδε P. Kretschmer, Die vorgriechischen Sprach- und Volksschichten («Glotta», ὡς ἀν., XXVII τόμ. 1940, σ. 269), - Zur Geschichte der griechischen Dialekte ὡς ἀν., σ. 17.

5. Ἡροδότου, Ἱστορίας VII 176.

6. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀποτελεῖ τὴν ρίζαν τῆς γῆς εἰς τὸ ἀντίθετον μέρος τῆς ὀρατῆς — διὰ τῶν ὀφθαλμῶν περατῆς — ἀτμοσφαιρας κατὰ τὸν Ξενοφάνη: «Γαίης μὲν τόδε πείρας ἄνω παρὰ ποσσὶν ὄραται/ἠέρι προσπλάζον, τὸ κάτω δ' ἐς ἄπειρον ἰκνεῖται» (Diels I B' 28). Πρβλ. Ἀριστοτέλη, Περὶ οὐρανοῦ Β' 13 (p. 294 a 21 - 23): «Οἱ μὲν γὰρ διὰ ταῦτα ἄπειρον τὸ κάτω τῆς γῆς εἶναι φασιν, ἐπ' ἄπειρον αὐτὴν ἐρριζῶσθαι λέγοντες». Ἴδε Ἀ. Κελεσίδου - Γαλανοῦ, Ἡ κάθαρση τῆς θεότητος στὴ φιλοσοφία τοῦ Ξενοφάνη, Ἀθήναι 1969, σ. 49.

7. Ὀμήρου Υ' 58.

8. Ὀμήρου κ 195.

9. Ὀμήρου Θ 478/79.

10. Ὀμήρου Ξ 200, 301, δ 563, ι 284.

ὅτι ὁ «ἄπειρος» χαρακτήρ τῆς γῆς δὲν τὴν παρουσιάζει ὡς ἀτέρμονα, ἀλλ' ὡς μίαν «πεπερασμένην» πραγματικότητα, διὰ τῆς ὁποίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περάσουν τὰ πλοῖα. Ἐξ αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ λόγου ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν ἀντιπαρθέτει τὴν «γῆν» καὶ τὸ «ἄπειρον», ἀλλ' οὐσιαστικοποιεῖ τὸ κατηγόρημα¹. «Ἄπειρον» εἶναι ἡ γῆ ὡς μέγεθος ἀδιαπέραστον ὑπὸ τοῦ πελάγους. Θὰ ἦτο διὰ τοῦτο παράλογον διὰ τὸν Ἀναξίμανδρον νὰ δημιουργήσῃ μίαν ἐξάρτησιν μεταξύ «γῆς» καὶ «ἀπείρου», ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ἰδίου πράγματος. Ἐὰν «ἡ γῆ ἐμφανίζεται εἰς τὸν Ἀναξίμανδρον ἐξ ἴσου ἀρχέγονος πρὸς τὸ ἄπειρον», αὐτὸ δὲν συμβαίνει, ὅπως νομίζει ὁ O. Gigon, ἐπειδὴ «τὸ ἄλμα ἐκ τῆς ἀμορφίας εἰς τὴν συμπαγῆ οὐσιαστικότητα τῆς γῆς εἶναι ἀκόμη ἀνέφικτον»², ἀλλ' ἐπειδὴ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν οἱ δύο ὅροι δὲν διακρίνονται μεταξύ των.

Διὰ νὰ καταστή σαφεστέρα ἡ ταυτότης μεταξύ τοῦ «ἀπείρου» καὶ τῆς «γῆς» εἰς τὸν Ἀναξίμανδρον, θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθῇ τὸ πολιτικὸν κλίμα τῆς Μιλήτου τὸν ἑβδόμον πρὸς τὸν ἕκτον π.Χ. αἰῶνα. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ ἀναπτυσσομένη ναυτικὴ κοινωνία θέτει τὴν προνομιακὴν θέσιν τῶν γεωκτημόνων ὑπὸ αἴρεσιν. Ὡς θετικὴ προϋπόθεσις τῆς ὑπάρξεως παρουσιάζεται τότε ἡ θάλασσα, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἡ γῆ ἐπιπλέει, «ὥσπερ ξύλον ἢ τι τοιοῦτον ἕτερον»³. Τὰ πάντα εἰς τὴν ζωὴν ἐξαρτῶνται διαρκῶς περισσότερον ἐκ τοῦ ὑγροῦ στοιχείου, ἐφ' ὅσον ἡ περιορισμένη ἔκτασις τοῦ καλλιεργησίμου χώρου εἰς τὴν Μικρασιατικὴν ἀκτὴν δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ θρέψῃ τὸν συνεχῶς (διὰ τῶν νέων μεταναστῶν καὶ τῆς ἀνέσεως τοῦ βίου) αὐξανόμενον πληθυσμόν⁴. Ὅσον ὁμως τὸ «ὔδωρ» ἐκθειάζεται ὡς ἔμβλημα τῆς ἀνερχομένης ἀστικῆς τάξεως, ἡ δύναμις τῆς ὁποίας βασιίζεται εἰς τὰ πλοῖα, τόσον ἡ ἀνθισταμένη ἀριστοκρατικὴ παράδοσις ἐξιδανικεῖ «τὸ πάντων ἀσφαλὲς ἔδος»⁵, τὴν γῆν, ὡς βασικὴν προϋπόθεσιν τῆς ζωῆς. Ἐὰν λοιπὸν ὁ Θαλῆς ἐθεώρησε τὴν ρευστότητα ὡς γενετήσιον ὅρον τῶν φυσικῶν φαινομένων, ὁ εὐγενῆς⁶ «ἀκροατής»⁷ τοῦ Ἀναξίμανδρος θὰ προβάλλῃ ὡς ἀντίπαλον δέος αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατάστασιν, τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ διαλύσῃ ὁ ἐπιθετικὸς ὑδάτινος

1. Πρβλ. E. Zeller, Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Hildesheim I τόμ. 1963⁷, σ. 272.

2. Der Ursprung der griechischen Philosophie, ὡς ἀν., σ. 62. Πρβλ. F. Krafft, Geschichte der Naturwissenschaft, ὡς ἀν., σ. 122/123.

3. Θαλῆς (Diels I A' 14).

4. Ἴδε R. M. Cook, Ionia and Greece in the eighth and seventh Centuries («The Journal of Hellenic Studies», London LXVI τόμ. 1946, σ. 79).

5. Ἡσιόδου, Θεογονίας 117.

6. Ἀναξίμανδρος, (Diels I A' 3). Πρβλ. E. Zeller-W. Nestle, Grundriss der Geschichte der griechischen Philosophie, Darmstadt 1971¹⁴, σ. 33.

7. Ἀναξίμανδρος, (Diels I A' 11. Πρβλ. 2, 4, 6, 10).

κόσμος. Δέν θά όμιλήση διά τοῦτο περὶ τῆς «γῆς» ὡς ἀπροϋποθέτου ἀρχῆς τῶν ὄντων, ἀλλὰ περὶ τοῦ «ἀπείρου», ἐκείνης δηλαδή τῆς πραγματικότητος, διά τῆς ὁποίας ἀναχαιτίζεται ἡ θάλασσα.

Ἐάν οἱ μεταγενέστεροι κατηγορήσαν τὸν Ἀναξίμαδρον, ὅτι «ἀμαρτάνει μὴ λέγων τί ἐστὶ τὸ ἀπειρον, πότερον ἀήρ ἐστὶν ἢ ὕδωρ ἢ γῆ ἢ ἄλλα τινὰ σώματα»¹, δέν ἀντελήφθησαν τὴν πολιτικὴν φροντίδα τῆς ὑπάρξεως εἰς μίαν ἐποχὴν ἀναστατώσεως τῶν ἠθικῶν θεσμῶν ἐκ τῆς συγκροτήσεως μιᾶς κοινωνίας ἀνθρώπων, ἡ ζωὴ καὶ ἡ δύναμις τῶν ὁποίων δέν ἐβασίζετο εἰς τὴν ἀγροτικὴν ἐσοδειάν. Ἐπειδὴ δέν ἦτο δυνατὸν νὰ ζήσουν εἰς τὴν γενέτειραν χωρὶς περιουσιακὴν βᾶσιν, οἱ νεώτεροι κυρίως ἐκ τῶν μεταναστῶν τῆς Ἰωνίας ἐτρέποντο πρὸς τὴν θάλασσαν, διὰ νὰ ἐπανέλθουν μετὰ τὴν περιπέτειαν ὡς φορεῖς ὄχι μόνον μιᾶς πολὺ γενικωτέρας ἐν σχέσει πρὸς τὰ πάτρια ἐμπειρίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀναγκαίων τροφίμων διὰ τοὺς μονίμως ἐγκατεστημένους καὶ πρὸ πάντων μιᾶς «οἰνητῆς» περιουσίας, ἡ ὁποία ἐστήριζε τὸ αἶτημα τῆς γενικῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ δικαίου. Ὁ Ἀναξίμανδρος διά τὸν λόγον αὐτὸν προσεπάθησε νὰ ἐνισχύσῃ διά τῆς προβολῆς ἀνυπερβλήτων ὁρίων εἰς τὴν διαβρωτικὴν δύναμιν τοῦ ὑγροῦ στοιχείου μίαν τάξιν πραγμάτων, τὴν ὁποίαν ἀνέτρεπε ἢ ἐπίδοσις τῶν συμπολιτῶν του εἰς τὴν ναυτιλίαν.

Παραμφερῆς ἐκθειασμὸς τοῦ γεωργικοῦ κόσμου εἶχε παρατηρηθῆ καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν τὴν ἐποχὴν τῶν «παλαιῶν βασιλέων», οἱ ὁποῖοι «πραγματευόμενοι τοὺς πολίτας ἀποσπάσαι τῆς θαλάττης καὶ συνεθίσαι ζῆν μὴ πλέοντας, ἀλλὰ τὴν χώραν φυτεύοντας, τὸν περὶ τῆς Ἀθηνᾶς διέδοσαν λόγον ὡς ἐρίσαντα περὶ τῆς χώρας Ποσειδῶνα δείξασα τὴν μορίαν ἐνίκησεν». Ἀργότερον μετέστρεψαν διά τὸν ἴδιον λόγον «οἱ Τριάκοντα» τὸ βῆμα τῆς Πνυκὸς «πεποιημένον ὡστ' ἀποβλέπειν πρὸς τὴν θάλατταν», διότι ἐπιστεύετο γενικῶς «τὴν μὲν κατὰ θάλατταν ἀρχὴν γένεσιν εἶναι δημοκρατίας ὀλιγαρχία δ' ἦττον δυσχεραίνει τοὺς γεωργοῦντας»². Δέν ἀποκλείεται ἡ ἐννοια τῆς «φύσεως» νὰ προέκυψεν ἐκ τῆς ἰδίας ἀντιδράσεως πρὸς τὸν «ναυτικὸν ὄχλον»³, ἡ ὁποία ἐτόνισεν ἀντὶ τῆς ὑγρᾶς καταστάσεως τὸ αὐτοφυῆς γεγονός, ὅ,τι συνετελεῖτο εἰς τὸν ἀγρὸν χωρὶς γενετικὴν προϋπόθεσιν. Ἡ ἐξιδανίκευσις ἐν τούτοις τῆς παραγωγικῆς δυνάμεως, «ἢ τὰ φυτὰ διοικεῖται»⁴, προϋποθέτει τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν θεῶν ἐκ τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, τὴν ἐπικράτησιν δηλαδή τῆς δημοτικῆς ἀπαιτήσεως νὰ μὴ ρυθμίζωνται τὰ θέματα τῆς ζωῆς διὰ τῆς ἐπεμβάσεως «ὑπερφυσικῶν» προσώπων. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐνστασις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἐναντίον τῆς θρησκευτικῆς καταγωγῆς τῶν ἀριστοκρατικῶν ἀξιώσε-

1. Ἀναξίμανδρος, (Diels I A' 14).

2. Πλουτάρχου, Θεμιστοκλέους 19 (p. 121 E—F).

3. Ἀριστοτέλους, Πολιτικῶν E' 4 (p. 1304 a 22).

4. Χρύσιππος (Agnim II 715).

ων προσέδωσεν εἰς τὸ περιβάλλον τὸν ἀνάλογον τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς λογικῆς «φυσικόν» του χαρακτήρα.

Σημασίαν ὅπωςδήποτε διὰ τὴν δημιουργίαν ἐνὸς μετα-θεολογικοῦ πλαισίου τῶν βιοτικῶν φροντίδων ἔχει πρὸ παντὸς ἄλλου ἢ ἀναζήτησις μιᾶς ἀντικειμενικῆς ἐγγυήσεως διὰ τὴν ὀρθότητα τῶν κοινωνικῶν ἀξιώσεων. Εὐρισκόμεθα εἰς μίαν ἱστορικὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν, ὅ,τι ἐπιβάλλεται ἠθικῶς, ὀφείλει νὰ ἐκφράζη μίαν κατάστασιν, ἢ ὁποία νὰ ἔχη ἐσωτερικὴν δικαιολογίαν καὶ σκοπιμότητα, νὰ μὴ σχετίζεται δηλαδή πρὸς μίαν ἄλλην ἐπιβλητικὴν ἐξουσίαν. Παρ' ὅτι λοιπὸν τὰ προβλήματα τῆς ὑπάρξεως ἀναπτύσσονται ὀλιγώτερον ἐκ τῆς σχέσεως τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ περιβάλλον καὶ περισσότερον ἐκ τῆς συνυπάρξεώς των ἐντὸς τῆς πόλεως, ἐπενδύονται εἰς τὴν ὑποδειγματικὴν διὰ τὴν αὐτενέργειάν της ἐμπειρικὴν πραγματικότητα καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποκτοῦν τὸ κῦρος τῆς ἄλλοτε ὑποκειμενικῆς αὐθεντίας. Οὔτε τὸ «ὔδωρ» οὔτε τὸ «ἄπειρον» ἐξαντλοῦνται διὰ τοῦτο εἰς τὴν σημασίαν τῆς ὑγρότητος ἢ ξηρότητος τῶν σωμάτων, ἀλλὰ παρουσιάζονται ὡς «κοσμολογικὰ» ἀξιώματα, ὡς πραγματικότητες, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαρτῶνται τὰ πράγματα. Τὴν ἐποχὴν μάλιστα τοῦ Ἀναξιμάνδρου ἡ ζωὴ καὶ ἡ σκέψις προσδιορίζονται κατὰ τρόπον ἀποφασιστικώτερον ἐκ τῶν ἀστικῶν γεγονότων συγκριτικῶς πρὸς τὴν ἐποχὴν τοῦ Θαλῆ. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ «ὔδωρ», τὸ «ἄπειρον» παρουσιάζει ὡς ἐκ τούτου «πνευματικώτερον» χαρακτήρα· ὀρίζει τὴν προϋπόθεσιν τῶν ὄντων κατ' ἀναφορὰν κυρίως πρὸς τὰ διανθρώπινα καὶ ὄχι πρὸς τὰ αἰσθητὰ δεδομένα. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς ἐκδοχῆς ἐνὸς ἠθικοῦ αἰτήματος ὡς θεμελιώδους ὄντότητος εἰς τὸν κόσμον.

Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν ἐγκατέλειψε τὴν «γῆν» εἰς τὴν σκιάν τοῦ πολιτικοῦ του πάθους, ἀλλ' ἐπεχείρησε νὰ τὴν ἐξασφαλίσῃ ἐναντι τοῦ «ὔδατος» εἰς τὴν συνολικὴν τῆς διάστασιν. Ἐὰν ὁ Θαλῆς τὴν ἐθεώρησεν ὡς ἀνασφαλὲς ἐπιφαινόμενον τῆς πρωταρχικῆς ὑγρότητος, αὐτὸς θὰ τὴν ἀκίνητοποίησῃ καὶ θὰ τῆς δώσῃ κεντρικὴν θέσιν εἰς τὸ σύμπαν: «Μέσην τε τὴν γῆν κεῖσθαι κέντρου τάξιν ἐπέχουσαν»¹. Ὁ Ἀναξίμανδρος εἶναι ὁ πρῶτος κοσμολόγος τῆς ἱστορίας, ὁ ὁποῖος θὰ τοποθετήσῃ τὴν «σφαιροειδῆ»² βάσιν τῆς ζωῆς «ἐν μεσαιτάτῳ»³ τοῦ ἀστρικοῦ χώρου: «Τὴν δὲ γῆν εἶναι μετέωρον ὑπὸ μηδενὸς κρατουμένην»⁴. Ὁχι μόνον δὲν ἔχει ἀνάγκην ὑποστηρίξεως ἐκ μέρους τοῦ ὔδατος, ἀλλ' ἡ βασικὴ πραγματικότης εἶναι ὁ ἄξων, περὶ τὸν ὁποῖον στρέφονται τὰ πάντα. Τὸ Πτολεμαϊκὸν κοσμοεἶδωλον

1. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 1. Πρβλ. 26).

2. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 1).

3. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 2).

4. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 11 (3)).

ἐθεμελιώθη οὐσιαστικῶς ὑπὸ τοῦ Ἀναξιμάνδρου, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε «πρῶτος ἐτόλμησε τὴν οἰκουμένην ἐν πίνακι γράφαι»¹.

Μία βεβαίως προσωπική καὶ ἀντιδραστική μάλιστα παράστασις, ὅπως ἦτο ἡ γεωκεντρικὴ σύλληψις τοῦ Μιλησίου φιλοσόφου, δὲν θὰ εἶχε τὴν δύναμιν νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀστρονομικὴν σκέψιν τῆς Ἑλλάδος, ἐὰν δὲν εὐρίσκετο εἰς συμφωνίαν πρὸς τὴν κυρίαν κατεύθυνσιν τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ δικαίου ὡς κατοχυρώσεως τῆς γενικῆς ἀνάγκης τῶν μετόχων τοῦ κράτους. Ἡ συμμετοχὴ αὐτῆ τῶν πολιτῶν εἰς τὴν διοικητικὴν εὐθύνην διὰ τὰ «κοινὰ» ἐδημιούργησεν ἕνα νέον γνώμονα διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν κριτηρίων καὶ τῶν γεγονότων. Ἐὰν ἄλλοτε ὑπερίσχυεν ἡ θέλησις τοῦ ἐνός, τώρα ἐπιβάλλεται, ὅτι συνδέει τοὺς ὑπευθύνους διὰ τὴν πολιτικὴν τῶν τύχην. Ἐφ' ὅσον εἰς τὴν Ἰωνίαν ἀναγνωρίζονται «ἴσοι πάντες οἱ ἐν τῷ τιμῆματι»², ἀποκλείονται τὰ «ἄκρα» χάριν τῆς «μέσης διαθέσεως»³, ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει τὸ συμφέρον τῶν περισσοτέρων. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς νέας καταστάσεως, ἡ ὁποία θὰ συσχετίσῃ τὴν ἰσότητα ἐναντι τοῦ νόμου πρὸς τὴν μεσότητα ὡς κεντρικὴν κατεύθυνσιν τῆς ἠθικῆς καὶ κοσμολογικῆς σκέψεως, διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος ἀναφερόμενος εἰς τὰ πολιτικὰ τῆς Σάμου περὶ τὰ τέλη τοῦ ἕκτου π.Χ. αἰῶνος. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τυράννου Πολυκράτους ὁ διάδοχός του Μαιάνδριος «ἐκκλησίην ποιησάμενος πάντων τῶν ἀστῶν» κατέθεσε τὴν ἐξουσίαν διὰ τῶν ἐξῆς λόγων: «Πολυκράτης μὲν οὖν ἐξέπλησε μοῖραν τὴν ἐωντοῦ, ἐγὼ δὲ εἰς μέσον τὴν ἀρχὴν τεθείς ἰσονομίαν ὑμῖν προαγορεύω»⁴.

Τὴν ἐποχὴν ἐν τούτοις τοῦ Ἀναξιμάνδρου ἡ πολιτικὴ αὐτῆ σύνθεσις ἦτο διὰ τὴν Μίλητον μία προοπτικὴ, ἐναντίον τῆς ὁποίας ἐστρέφετο ἡ ἀνατρεπτικὴ κίνησις, ὅσων ἐγκατέλειψαν τὴν δουλοπαροικίαν εἰς τοὺς ἀγρούς, διὰ νὰ ζήσουν ἐκ τῶν πλοίων καὶ τῆς βιοτεχνίας, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησεν ἡ ἀνάγκη τοῦ ἐμπορίου. Πρὸς στιγμὴν ἐφάνη, ὅτι τὰ πάντα εἰς τὴν ζωὴν εἶναι μία ἐναλλαγὴ αἱματηρῶν ἐπαναστάσεων καὶ ἀντεπαναστάσεων: «Πρῶτον μὲν κρατήσας ὁ δῆμος καὶ τοὺς πλουσίους ἐκβαλὼν καὶ συναγαγὼν τὰ τέκνα τῶν φυγόντων... παρανομωτάτῳ θανάτῳ διέφθειραν· τοιγάρτοι πάλιν οἱ πλούσιοι κρατήσαντες ἅπαντας, ὧν κύριοι κατέστησαν, μετὰ τῶν τέκνων κατεπίπτωσαν»⁵. Ἡ ἀνακατάταξις τῶν ἀξιῶν καὶ ἡ ἀνασφάλεια τῆς ζωῆς, ἡ διάλυσις τῶν συγγενικῶν δεσμῶν καὶ ἡ ἀντίθεσις τῶν ἐπιδιώξεων συνεκλόνησαν τὸν Ἀναξίμανδρον τόσο πολύ, ὥστε νὰ διαφοροποιήσῃ τὴν ἔννοιαν τῆς

1. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 6).

2. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Νικομαχείων Θ' 12 (p. 1160 b 18/19).

3. Ἀριστοτέλους, Ἠθικῶν Εὐδημείων Γ' 1 (p. 1228 b 3).

4. Ἱστορίας III 142. Πρβλ. J. - P. Vernant, Les origines de la pensée grecque Paris 1969², σ. 122, 127.

5. Ἀθηναίου, Δειπνοσοφιστῶν XII 26 (p. 524 A).

υπερτάτης ἀρχῆς καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὸ πρῶτον ἀναλυτικὸν κοσμοεἶδωλον τῆς Εὐρώπης διὰ τῆς προβολῆς τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων εἰς τὸ ἀρχέγονον τόπον. Ἐφ' ὅσον τὰ ὄντα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀπαρτίζεται τὸ «ἄπειρον», δὲν ἔχουν συνδεθῆ διὰ τῆς νομοτελείας, τὴν ὁποίαν θὰ ἐπιβάλλῃ ἐντὸς ὀλίγου ἢ ἐκπλήρωσις τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ ἀστικοῦ βίου, θὰ ἰσχύσῃ ἐντὸς τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατόν ἢ θάλασσα νὰ διαπεράσῃ, τὸ σύνθημα τῆς ἀναρχίας «ὁ θάνατός σου ἢ ζωὴ μου». Μία καταθλιπτικὴ ἀνάγκη χρησιμοποιοῖ τὸ «ἄπειρον» ὡς πεδῖον μάχης, ὅπου τὰ πάντα κερδίζουν τὴν ὑπαρξίν των διὰ τῆς ἐξοντώσεως τῶν πάντων: «Ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὐσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεῶν»¹. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τὰ ὄντα συνδέονται μεταξὺ των «αἰτιολογικῶς», ἐμφανίζονται δηλαδὴ ὡς ἐνστάσεις ἐναντίον τῆς ὑπάρξεως ἢ τοῦ τρόπου ὑπάρξεως, ὅσων πρέπει πρὸς χάριν των νὰ ἐξαφανισθοῦν καὶ ὅπωςδῆποτε νὰ μεταβάλουν διαγωγὴν. Ἡ ἐννοια τῆς «αἰτίας» θὰ μεταπηδήσῃ ἔκτοτε εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς πραγματικότητος καὶ θὰ δηλώσῃ γενικῶς τὴν προϋπόθεσιν τῶν καταστάσεων καὶ τῶν γεγονότων². Ὅσοι θὰ θελήσουν νὰ ἐξηγήσουν τὰ φυσικὰ φαινόμενα, θὰ πρέπει ἀπὸ τῆς ὥρας αὐτῆς νὰ τὰ «αἰτιολογήσουν», νὰ εὔρουν τοὺς ὑπαιτίους ὅρους τῆς δράσεως. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς τὸ «ἄπειρον» ὡς ἀνωτάτη κοσμικὴ ἐξουσία, ἡ ὁποία «περιέχει ἅπαντα καὶ πάντα κυβερνᾷ³, ἐπιβάλλει τὴν θανατικὴν καταδίκην διὰ τὴν παράβασιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑποπίπτουν τὰ ὄντα, ἐπειδὴ ἀνέρχονται εἰς τὸ εἶναι: «Διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν»⁴.

Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς ὁ σοφὸς τῆς Μιλήτου ἐκινήθη ἐντὸς τοῦ πνευματικοῦ κλίματος τῶν θρησκευμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν κατώρθωσαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν ὑπαρξίν τοῦ κακοῦ κατ' ἄλλον τρόπον πλὴν τῆς ἀναγωγῆς του εἰς μίαν ἀρχικὴν παρανομίαν, ἡ ὁποία εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν διεπράχθη διὰ τῆς ἐμφανίσεως τῶν ὄντων. Τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἀτασθαλίας συνεδέθη λοιπὸν ὄντολογικῶς πρὸς τὸ «ἄπειρον» ὡς γενικὸν ὅρον τῶν κοσμικῶν πραγμάτων. Ὁ Ἀναξίμανδρος δὲν συνέλαβε τὸ νόημα τῆς «ἀπειροδικίας» αὐτῆς, τὴν ὁποίαν προεκάλεσεν ὁ ἰσχυρισμὸς του, ὅτι τὰ πάντα ὀφείλονται εἰς μίαν κοσμογονικὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ἀντὶ τῆς ὑγρότητος χαρακτηρίζει «τὸ γόνιμον θερμοῦ τε καὶ ψυχροῦ κατὰ τὴν γένεσιν τοῦδε τοῦ κόσμου»⁵. Παρ' ὅτι ὁμῶς δὲν ἐταύτισεν *expressis verbis* τὴν «γῆν» καὶ τὸ «ἄπειρον»,

1. Ἀναξίμανδρος (Diels I B' 1).

2. Πρβλ. W. Jaeger, *Paideia*, Berlin - Leipzig 1934, σ. 220.

3. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 15).

4. Ἀναξίμανδρος (Diels I B' 1).

5. Ἀναξίμανδρος (Diels I A' 10).

προέβη ἐν τούτοις εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν δύο ἀνάρχων αὐτῶν ὄντοτήτων, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ τῆς ἰδίας ἀρχῆς, «πρῶτος τοῦτο τοῦνομα κομίσας τῆς ἀρχῆς. Λέγει δὲ αὐτὴν μίτε ὕδωρ μίτε ἄλλο τι τῶν καλουμένων εἶναι στοιχείων, ἀλλ' ἑτέραν τινὰ φύσιν ἄπειρον, ἐξ ἧς ἅπαντας γίνεσθαι τοὺς οὐρανοὺς καὶ τοὺς ἐν αὐτοῖς κόσμους»¹.

Ἐὰν ὁ Θαλῆς προέβαλε τὸ «ὑδωρ», ὁ Ἀναξιμένης τὸν «ἀέρα» καὶ ὁ Ἡράκλειτος τὸ «πῦρ» ὡς κύρια συστατικά τοῦ εἶναι, ὁ Ἀναξίμανδρος συνεπλήρωσε τὴν τετράδα διὰ τῆς «γῆς». Ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης ἦτο τῆς γνώμης, ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀνεβίβασε τὸν ἀριθμὸν τῶν τριῶν ὑλικῶν, ἐκ τῶν ὁποίων συνίσταται ὁ κόσμος, εἰς «τέτταρα, πρὸς τοῖς εἰρημένοις γῆν προστιθεὶς τέταρτον»², ἡ σημερινὴ ἐρευνα ἔχει λόγους νὰ συμπεράνη, ὅτι «ἡ διδασκαλία περὶ τῶν τεσσάρων στοιχείων... εἶναι ὁπωσδήποτε προγενεστέρα τοῦ Ἐμπεδοκλέους»³.

*

Ἀνακοίνωσις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Φιλοσοφικὴν Ἑταιρείαν κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 11ης Ἰουνίου 1974 εἰς τὸν «Παρνασσόν».

1. Ἀναξίμανδρος, (Diels I A' 9).

2. Ἀριστοτέλους, Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Α' 3 (p. 984 a 8/9).

3. U. Hölscher, Anaximander und die Anfänge der Philosophie, ὡς ἄν., σ. 118.